

הרהורים על תקופות הראשית של עם ישראל

שמואל אחיטוב

א' מלמט, מארי וישראל: שתי תרבויות שמיות-מערביות, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ב, 240 עמ', 10 לוחות.

ממלכת מארי, ששכנה על כרך הפרת, מעברו המערבי של הנהר הגדול, פרחו בסוף המאה הי"ט ובמחצית הראשונה של המאה הי"ח לפנה"ס. ייחודה היה בהרכב אוכלוסייתה: אוכלוסייה עירונית דוברת אכדית ואוכלוסייה נוודית-למחצה דוברת ניב שמי-מערבי, אמורי. היתה זו אפוא ממלכה דו-לשונית ודו-חברתית. לרוע מזלה חרבה ממלכת מארי בידי חמורבי מלך בבל. אבל אסונה של מארי הוא מזלם הטוב של החוקרים. בארמון הגדול של מלכי מארי — ארמון שמלמט מוליך את הקורא באולמיו, כחדריו ובמבואיו בפרק השני של ספרו — נמצאו הארכיונים של הארמון והממלכה. בארכיונים אלה מצאו חופרי מארי כ-25,000 תעודות שונות, לוחות חומר כתובים בכתב הית-דו. מתוכן פורסמו עד כה רק 6,000-7,000 תעודות בקירוב, אבל גם בחלק שפורסם יש כדי לשרטט את תולדות מארי על פרצופה המיוחד של החברה המגוונת והמורכבת שלה. שליטיה של ממלכת מארי, שהיו כנראה ממוצא שמי-מערבי, כפי שמעידים גם שמותיהם, הכירו במורכבותה של החברה שבראשה עמדו, ואם נטו לשכוח זאת, היה מי שהזכיר למלך כי 'אתה מלך בני חנה [שכט שמי-

חקר השלבים הקדומים בתולדות ישראל בתקופת המקרא, הקדם-היסטוריה שלו והשלב הקדם-מלוכני בתולדותיו, נתקל בקשיים או-ביקטיביים: המרחק בזמן — קושי שעמו מתמודד כל היסטוריון של תקופות קדומות; העדר מקורות בלתי-אמצעיים מן התקופה הנחקרת ואופיים של המקורות המקראיים. הקושי עוד גובר והולך כשנושא המחקר הוא המבנה החברתי של ישראל הקדום ומוסדותיו. מאחר שאין כאן מאורעות מדיניים וצבאיים המותירים רושםם לדורות, אלא מצבים חברתיים המשתנים לאיטם, שרישומם המועט בזכרון הקיבוצי מיטשטש עם הריחוק בזמן. אחת השיטות להתגבר על קושי זה היא המחקר המשווה, המעמת את הידוע פחות עם הידוע יותר, והלומד מהחברה, שיש אודותיה מידע, על זו, שידעונו עליה פחותות.

פרופ' אברהם מלמט, מוותיקי המורים להיסטוריה של עם ישראל בתקופת המקרא באוניברסיטה העברית, נודע כאחד המדברים בחקר מארי, כשעמוד התווך של מחקריו הוא מארי והמקרא, מארי וישראל. סיכום פירות חקירתו בתחום זה במשך שנות דור ויותר מונח עתה לפנינו.

מערכין, אבל שנית אתה גם מלך בני אכד' (עמ' 17).

קשריהם של מלכי מארי עם האוכלוסייה האמורית, השמית-המערבית הנוודית-למחצה, המשתקפים בתעודות מארי, זורקים אור על החברה הישראלית הקדומה ומוסדותיה. אמנם כל ההתכתבות, שנשמרה בארכיונים של מארי, כתובה אכדית, אלא שהמינוח הנוגע לשבטי האמורים הוא מינוח שמי-מערבי, שלא היתה לו מקבילה אכדית. דרך המינוח השמי-המערבי ניתן להכיר את החברה השבטית של האוכלוסיה האמורית של מארי ואת מוסדותיה. הכרתה של חברה זו תורמת להבנת מבנה החברה השבטית בישראל.

אבל כאן צריך לחוקר למשנה זהירות. אמנם המדובר בשתי חברות שמיות-מערביות, אולם הן שתי חברות שונות. יתר-על-כן, חברות אלו שכנו באזורים שונים ומרוחקים זה מזה, ופער הזמנים שבין התעודות ממארי לאלו שבמקרא הוא למעלה מאלף שנים. ההשוואות צריכות להיות זהירות ומסויגות, אבל הן כשרות. סוציור-לוגים נוהגים להשוות חברות בעלות מבנה חברתי דומה גם אם יש ביניהן פערים של זמן ומקום. בתחומו של חקר המקרא אף נתפשטה אופנה להקיש על מבנה החברה המקראית מחברות של נוודים ונוודים-למחצה ושל כפריים מרחבי המזרח במאה הנוכחית — מאנאטוליה וּמְרַחְבֵי רֶמֶת אִירָן וּבְלוּצִ'יסְטֶן, ומכפריים ערביים הנתונים לתמורות מהירות בארץ-ישראל, בירדן, בסוריה ובלבנון. ברור אפוא שההשוואות בין שתי חברות קדומות תקפות יותר, בתנאי שהחוקר מודע למגבלותיו. היחידה הבסיסית של החברה בישראל, כמו במארי, היתה בית-האב, המשפחה הגרעינית. כמה בתי-אב, הקשורים זה בזה בקשרים גינאית-לוגיים יצרו את המשפחה — ה'חמולה'. מתחום השארות והחברה השבטית, המורכבת

מקבוצות של שארות, אמיתית או מלאכותית, נשמרו בתעודות שבגנזכי ממלכת מארי מונחים שונים, שבמקרא כבר נטשטשה מהותם. כך נשמרו שם במלוא חיותם ואופיים הקדום המונח-חיים: 'גוי', 'אומה', 'עם' ו'חֶבְר'. המונח 'גוי', שבמקרא הוא משמש בעיקר לציין יחידות גדולות, עודנו משמש במארי לציין יחידות שבטיות קטנות. אלא שגם שם כבר נתרחה משמעותו, והוא החל לציין יחידות טריטוריאליות ומינה-ליות. כמותו המונח 'אומה', שמלמט גוזר אותו מלשון 'אָם' — ואולי יש כאן שריד לשוני למציאות חברתית שבה היו יחידות מְטְרִילִינִי-אריות כנגד החברה שהורכבה מכת-אב פטרי-ליניאריים. כיוצא בהם המונח 'חבר', שיש לו כמה שרידים במקרא, כגון 'חבר הקיני', והמונח 'עם', שהוראתו היסודית משפחה.

מתחום העולם השבטי באו גם המונחים 'נווה', 'חצר' ו'נחלה'. המונח 'נווה', שנשחק בשימושו בלשון המקרא, משמש בתעודות מארי בהוראה רחבה, ומציין את 'אורת החיים' של שבט הרועים, וכלולים בו אדם, בעל-חיים ומקום המחנה כאחת' (עמ' 74). המונח 'חצר' משמש הן במארי והן במקרא לתיאור יישוב פרזות. לא ייפלא אפוא, שרוב היישובים בארץ-ישראל שיש בשמותיהם הרכיב חצר — ושנשמרו במקרא — שכנו בארץ הנגב, כגון: חצר גדה, חצר סוסה, ועוד.

הנחלה — קרקע העוברת בירושה ולא במכירה — היתה מיסודות המשטר השבטי. ספרות המקרא מקדישה מקום נכבד לשאלת הנחלה, דרכי הורשתה ושמירתה בידי המשפחה. ההיצמדות לנחלה היא השומרת על מבנה החברה השבטית, שהרי היא זהה להיצמדות למגורי היחד של המשפחה כולה. מכאן חשיבותה הרבה של הנחלה — מקור החיים והחיות של המשפחה והשבט.

דמיון במבנה של מוסדות חברתיים אינו

מעיד בהכרח על מוצא משותף, אפשר שיעיד רק על מבנה חברתי וכלכלי דומה. אבל הקשרים הלשוניים מורים על יותר מכך. ומארי אכן שכנה בארץ מוצאם של האבות, הארץ שבין החבור לפרת (הג'זירה של ימינו), וכאזור זה שכנו הערים העתיקות חרן ונחור. מה הרקע הממשי לתיאורים של נדודי האבות מארם-נהריים לארץ כנען ובחזרה — להליכתו של אברהם משם לכאן, לשובו של העבד לארם-נהריים להביא אישה ליצחק ולבריתו של יעקב לפדן ארם ולשובו משם? למסלולי נדודיהם של האבות יש מקבילות בנדודיהם של חטיבות שבטיות של ארגון בני-ימין שבמארי מאזורי חרן ונחור מערבה. תופעת ההגירה מערבה משתקפת גם בחלוקה המקראית של בני נחור — שכונו באופן אנכרוניסטי 'ארמים' — לבני האישה הראשית מלכה, שישבו באזורי נחור וחרן, לבני הפילגש ראומה, ששכנו במערב, באזור הלבנון ועמק הירדן העליון.

תכנית העולם השמית-המערבית, המשותפת לתעודות מארי ולמקרא, ראתה את המזרח והמערב כקדם ואחור, ובהתאם לכך היו הצפון והדרום — שמאל וימין. שני ארגונים שבטיים חשובים במארי נקראו על שום מיקומם היחסי 'בני ימין' ו'בני שמאל'. תפיסה גיאוגרפית יחסית זו היא שנתנה לשבט הדרומי שבבני רחל את שמו — בנימין, אבל אין לבקש קשרים גיניאלוגיים בין בני הימין של מארי לבנימין הישראלי.

בפרק התשיעי בספרו דן מלמט במקבילות בין מארי וישראל בתחום הדת והפולחן; ומייחד את דבריו לתופעת החרם. החרם הוא מונח דר-משמעי, שיש לו פן חיובי ופן שלילי, קדושה מול טומאה. בחרם מצווה האדם להתרחק מן הטאבו, אם מפני הקדושה אם מפני הטומאה. בניגוד למונחים, שנוכרו לעיל, שיש להם שיתוף אטימולוגי וסמנטי, למושג 'חרם'

ציור קיר ממארי של איש שמי-מערבי המוביל פר לקורבן

במקרא אין מוצא אטימולוגי משותף עם זה של מארי. במארי השתמשו לציון החרם במונח אכדי (ולא שמי-מערבי). הפגיעה בטאבו תוארה כאכילת האספו של האל או המלך. האספם היה צמח מסוים, אלא שבשימוש הלשון 'לאכול את האספו' (asakam akālum) כבר אבדה הראשונה, ולפנינו ביטוי קפוא שמשמעו פגיעה בטאבו, בחרם של האל או המלך.

קירבה רבה ביותר מצא מלמט ביחסן של שתי החברות המשוות לחרם של שלל המלחמה. אבל במקום שאתה מוצא את הדמיון שם גם תמצא את ההבדל. המקרים הידועים של פגיעה בחרם החל על שלל המלחמה במקרא הם

האמיתית של הנבואה בישראל בימי הבית הראשון, בהיותו מבחר מנבואותיהם של 'נביאי אמת', ששרדו בתהליך של ברירה מגמתית. את הפרק האחד-עשר בספרו מקדיש מלמט ל'פולחן המתים המלכותי'. פולחן זה של זבחי מתים, שהמקרא מדבר נגדו,¹ נערך לכבוד אב-תיהם של מלכי מארי שנפטרו. פולחן כזה לא היה ייחודי למארי, המדובר בפולחן מסופוטמי בשם 'כַּסְפִּים', שתעודות מארי קוראות לו גם בשם 'pagrā'um', שהוא כנראה שם הנגזר מלשון 'פגר'. בטקסים אלו הונחו מנות מזון לפני פסלי המלכים שנפטרו, ואליהם הוזמנו רוחותיהם של כל ה'אבות' ושאר 'יורדי בור'. מקורו של הטקס בדאגה האנושית למתים, דאגה הידועה גם בשאר תרבויות המזרח הקדום, והיא תופעה כלל-אנושית, הקיימת גם בעולמנו. טקסי הפספו נערכו 'בעת הלבנה החדשה והלבנה המלאה', היינו בראש-חודש ובאמצעו. קדום יותר מקורם של טקסי המלכּם שנהגו במארי, וגם באוגרית שלחוף הים-התיכון, ונערכו בראשי חודשים בלבד. רמז לפולחן מתים כזה יש, להשערתו של מלמט, בכתוב 'ותשרי למלך בשמן ותרכי רקחך ותשלחי ציריך עד מרחק ותשפילי עד שאול'.² בכל הרמזים שבמקרא לזבחי מתים לא הוזכר מועד מיוחד לזבחים אלה. לעומת זאת, בסיפור על סעודת ראש החודש בחצר שאול ובתירוץ של דויד להעדרו מן הסעודה בגלל זבח משפחה, זבח הימים — תירוץ הנמסר מפי יהונתן³ — מוצא מלמט רמז לקיומו של טקס הפספּים בישראל. השערה זו עודנה חסרה סמך של ממש: הדעת נותנת שהמדובר בסעודת ראש חודש, שהיה נחוג בישראל, והראיות לכך רבות. הנסיון לחשוף שרידי 'כַּסְפִּים' ישראלי בברכת

חרם יריחו וחרם עמלק, שבהם השלל היה טאבו גמור ואף אחד לא נהנה ממנו, גם לא אוצר האל — בניגוד לחרם העי, שהיתה בו הנאה לגבוה. חרם גמור נהג גם במואב; כזה היה החרם שהחרים מישע מלך מואב את נבו הישראלית לכמוש אלוהיו, כמסופר במצבת מישע. לעומת זאת, חרם שלל המלחמה במארי היה פרוזאי יותר. הוא עמד על רמה אחרת, 'האוכל מן האֶסְפוּ פגע רק בנכסים, בחלקם של האל, המלך, או החייל הבודד, בשלל המלחמה. זיקתו של החרם בישראל — ובמואב — אל 'אכילת האֶסְפוּ' במארי עודנה טעונה בירור וליבון. תהום עמוקה כרויה בין הנבואה הישראלית לנבואה המשתקפת בתעודות מארי. הדמיון בין שתיהן הוא בחופעה, בהתנבאות עצמה, שהיא אינטואיטיבית, מונעת על-ידי השראה דתית ותחושת שליחות, ובהיותה תופעה לא-ממוסדת. מכאן ואילך נפער פער עמוק ביניהן. לא רק שבישראל היתה לנבואה חשיבות רבה לאין ערוך מזו של הנבואה במארי, אלא שההבדל היסודי ביניהן הוא 'בטיב הבשורה הנבואית. במארי אין בה הפאתוס המוסרי-החברתי והדתי שבו מתייחדת נבואת המקרא. באורח כללי ניתן לומר, כי במארי הצטמצמה ההתנבאות למישור ארצי מובהק ופנתה אל המלך ואל נציגיו בתכונות בעלות אופי חומרני בלבד' (עמ' 123). אמנם אין מלמט מעלים מאתנו, כי גם במארי מצויים כמה פירוורים של דרישות מוסריות בפי המתנבאים, ולעומת זאת, יש במקרא נבואות פוליטיות, אם-כי אלו באו דרך-כלל בפיהם של 'נביאי שקר' כחנניה בן עזור מגבעון, שהתנבא נבואות שלום, היפוכן של נבואות החורבן שניבא ירמיהו. נראה שמבחר הנבואות שנשמר לדורות בספרי המקרא מעוות את התמונה

1 השונה בדברים כו, יד: 'ולא נתתי ממנו [מהמעשר] למת'; תהילים כו, כח: 'ויצמדו לבעל פעור ויאכלו זבחי מתים'.
 2 ישעיה נז, ט.
 3 שמואל א' כ, כט.

עם הספר: תקופות הראשית של עם ישראל

הלכנה (שזמנה בשום אופן לא בראש חודש עצמו!) או במנהג של הזכרת נשמות או במנהג של אושפיזין בחג הסוכות (מוזכר לראשונה בספר הזוהר). נראה לי דחוק ביותר. זיקתו של הפרק השנים-עשר, 'מעללי מלכים במערב הרחוק', לנושא הספר כולו אינה ברורה לי. אמנם המחבר מגלה כאן זיקות בין עולם התרבות המסופוטמי לספרות המקרא, אלא שראוי היה להביא את הפרק כנספח לספר ולא כחלק אינטגרלי שלו.

מה חסר לי בספר מעניין זה? בחיבור, שהוא מחקר משווה של שתי תרבויות, ראוי שיהיה פרק מסכם, המבוסס על הפרקים הקודמים, ומציג לפני הקורא את מסקנות המחקר. פרק כזה עשוי היה להציג לקורא בצורה ברורה מה הוסיף מחקר מארי להבנת החברה הישראלית הקדומה, והיכן אין להשוות בין שתי החברות. אמנם, אם יחזור הקורא לפרקים השלישי-השישי של הספר, וישוב לעיין בשאר פרקיו, יוכל לבנות לעצמו סיכום כזה, אבל אין זה דומה

לדברי סיכום ומסקנות, שהיו נובעים מעטו של מי שבקי לפני ולפנים בחקר מארי והמקרא, וכידו הלכה ברורה. בדברים כאלה עשוי היה המחבר לאשש את גישתו הטיפולוגית בדוגמאות שהביא בדיוניו. היה מקום להציג ביתר הרחבה ומיקוד את ההבדל שבין תיאורה הריאלי של החברה המגוונת של מארי לתמונה הדיאכרונית של חברת השבטים המתנחלים של ישראל, כפי שתוארה במקרא. עיקרי הדברים אכן נאמרו בפרק השישי של הספר, 'ההיבט החברתי-היישובי', אבל הם ראויים ליתר הבהרה; חוששני שאין די בהם לתלמידים ולרוב הקוראים, שאינם אמונים על דרכי המחקר ומסקנותיו.

ולסיכום, לפנינו ספר מעניין, מגרה למחשבה ולהרהורים על תקופות הראשית של עם ישראל ושל תולדות מורשתו. תקוותנו שהמחבר — שנתפנה מעול ההוראה — יוסיף לזכותנו בפרי עטו.

